

О. М. Федьков, доцент

Ю. І. Демидас, студентка

"СЕЛЯНСТВУ ПОТРІБНІ "ЗЕМЛЯ І ВОЛЯ" ..."

(Аграрна програма есерів на сторінках газети

"Революционная Россия")

Партія есерів була однією з найбільш впливових організацій, які діяли в Україні напередодні та під час революції 1905-1907 рр. Виступаючи ідейними спадкоємцями народників, соціалісти-революціонери виробили оригінальну соціалістичну доктрину, яка пояснювала характер суспільного життя Росії початку ХХ ст. і показувала перспективи його розвитку. Для широкого загалу трудящих неонародники¹ вказували на революцію як певний шлях до кращого життя. Привабливою для великої частини селянства була аграрна програма есерів.

Значний внесок у розробку програми ПСР, зокрема її аграрної частини, внесла газета "Революционная Россия" (1901-1905 рр.). Вона стала виходити у 1901 р. як видання Союзу соціалістів-революціонерів, а з 1902 – як центральний орган партії есерів. Газета друкувалася в Росії, Фінляндії, Франції, Швейцарії. Всього до жовтня 1905 р. вийшло 77 номерів. У ній працювали відомі діячі, ідеологи неонародництва — А.Аргунов, К.Брешковська, М.Гоц, В.Мякотін, А.Пешехонов, В.Чернов, Л.Шишко та ін.² При написанні статті ми користувалися ксерокопіями з підшивки "Революционной России", яка зберігається в Державному архіві Російської Федерації у Москві.

Ідеологія неонародницьких організацій вже була об'єктом дослідження вчених. Історики не могли обминути при цьому "Революционную Россию" — важливе джерело, яке дозволяє простежити генезу партійної програми ПСР напередодні та на початку першої російської революції. Серед праць, в яких розглядалась програма російського неонародництва, у тому числі і на основі "Революционной России", виділимо загальні роботи³. В них аграрна

програма есерів є однією з багатьох проблем, що досліджуються. Істориками підготовлені також спеціальні дослідження, в яких розглядалася ідеологія ПСР і, особливо, аграрна програма партії \ Серед зазначених праць особливо цінними є роботи В.М.Гінева. В них дано загальну характеристику і прослідковано еволюцію аграрних програм різних неонародницьких партій і груп.

Неонародники кінця XIX — початку XX ст. визнавали перемогу капіталізму у великій промисловості (у місті), але відстоювали тезу про можливість некапіталістичної еволюції дрібного селянського господарства до соціалізму. Есери, опираючись на роботи народників і західних соціал-демократів ревізіоністського напрямку, робили висновок про приреченість сільськогосподарського капіталізму у боротьбі з селянськими господарствами не лише в Росії, але й у всіх країнах Європи і Америки. Це можливо, на думку неонародників, завдяки *"відносній стійкості дрібного селянського господарства у боротьбі з великими капіталістичними землеробськими підприємствами"*. Стійкість селянського господарства обумовлювалася тим, що в одній особі, виступає *"працівник, капіталіст і землевласник"*, який і отримує прибуток. Під час економічних криз, неврожаїв, незважаючи на особливості праці хлібороба, його господарство витримує конкуренцію завдяки надінтенсифікації своєї праці і зменшенні до мінімуму споживання⁵.

Ведучи полеміку з соціал-демократами, есери заперечували факт процесу розшарування селянства на сільськогосподарський пролетаріат і сільську буржуазію. Свою опору на селі вони вбачали в *"трудоному селянстві"*, яке ще називали *"робочим класом"*. *"З нашої точки зору, — писала "Революционная Россия", — цим поняттям охоплюються ті елементи села, джерелом існування яких є праця, і рівно оскільки, оскільки цим джерелом є праця"*. Як бачимо, за основу поділу суспільства на класи неонародники брали *"Форми або види доходу"*⁶, а не відносини власності, як марксистки.

Селянин був для есерів *"напіввласником і напівпролетарієм"*. *"Як злидений "власник" і як закабалений робітник, селянин однаково незадоволений, придушений в самій нижній підвальній поверх соціальної піраміди і важко терпить від цього нестерпного гніту"*. У трудовій природі селянина есери вбачали запоруку його соціалістичності. *"Сучасний селянський рух,-- писали вони у 1902 р., — є зародкова форма майбутнього, більш свідомого і оформленого руху. Воно (селянство — Авт.) вже тепер виставило напівсоціалістичну програму: земля не повинна бути приватною власністю; вона може лише перебувати у справедливому, урівненому користуванні і причому неодмінно користуванні тих, хто сам особисто трудиться, живе своєю працею"*. Соціалістам залишалося, на думку есерів, лише сформулювати, вивести з цих вимог *"чисту ідею соціалізму"*⁷.

Разом з тим, ПСР визнавала міський пролетаріат більш сприйнятливим до соціалістичних ідей — *"це робить з нього авангард революційно-соціалістичного руху"*. Однак через малочисельність фабрично-заводських робітників, вони не можуть виступати самостійно, необхідна підтримка *"реши трудової маси"*. Оскільки *"інтереси міського пролетаріату не тільки не протилежні, але навіть тісно зв'язані з інтересами трудового селянства"*, то *"це дає можливість міському пролетаріату не тільки закласти союз з трудовим селянством, але й злитися в одну соціалістичну партію, мета якої є звільнення робочого класу силами самих робочих..."*⁸.

Незважаючи на те, що трудове селянство і міський робітничий клас однаково схильні до соціалізму, шлях до нього вони мали пройти різний. Місто — через розвиток капіталізму, а село — дорогою поступової капіталістичної еволюції. Есери, як і їх ідейні попередники — народники, важливе місце відводили у цьому процесі общині і сільськогосподарській кооперації.

Вважаючи, що *"епоха великих реформ"* розчистила простір для розвитку капіталізму, есери вважали майбутню революцію *"насамперед революцією політичною, і до певного ступеня — демократичною"*. Її метою

проголошувалось повалення самодержавства і завоювання політичних свобод. Партія соціалістів-революціонерів Ставила перед собою завдання: *"при здійсненні цієї революції— забезпечити сприятливий результат її для трудящих верств, досягнути того, щоб ця політична революція не була чисто буржуазною, а супроводжувалася великими демократичними і соціальними реформами, які заклали би перші засади подальшого соціального будівництва майбутнього, заклали перші цеглини в фундамент майбутньої будови соціалізованої праці і власності"*⁴.

Класовий характер влади після перемоги революції, на думку есерів, мав визначитися тим, що до влади повинна була прийти *"ліберально-демократична опозиція "*. Незважаючи на те, що вона неоднорідна і непослідовна (що проявляється у прагненнях поладити з самодержавством; заснувати народне представництво на засадах цензу чи непрямого представництва; обмежити і протиставити революційно-соціалістичний рух загальному визвольно-демократичному рухові тощо), есери вважали за можливе виробити спільну компромісну політику¹. *"Ліберальний режим"* неонародники вважали більш вигідним, ніж самодержавний лад". При ньому соціалісти-революціонери відводили собі роль *"парламентської опозиції", "революційної меншості", яка буде здійснювати "лише частковий вплив на зміни суспільного ладу і хід законодавства "*. Держава і після революції залишалася буржуазною, *"лише напіввільною, напівдемократичною "*². В цих умовах, писала "Революционная Россия", *"помірковані, ліберальні елементи суспільства будуть прагнути довести число цих переробок до крайнього можливого мінімуму; ми ж, соціалісти-революціонери, будемо старатись довести їх до крайнього можливого максимуму "*³. Есери вважали також, що організовані маси *"будуть штовхати вперед соціал-реформаторську діяльність держави"*.

Така загальнополітична платформа Партії соціалістів-революціонерів постає з сторінок "Революционной России".

Аграрна програма есерів, що без перебільшення складала ядро партійної

програми, розробляється з середини 1902 р., коли масові селянські виступи руйнували скептичні погляди на революційні можливості селянства. Перший проект програми ПСР з'явився у 1903 р., а остаточний її текст затверджений на I з'їзді партії у січні 1906 р.¹⁵. Головною вимогою програми була ліквідація поміщицького землеволодіння та інших форм приватної власності. За це виступали й інші революційні партії. Але коли більшовики виступали за націоналізацію, меншовики за муніципалізацію, то есери ставили вимогу соціалізації земель.

Соціалізація земель — *"скасування всієї приватної поземельної власності і передача цієї землі в громадське порядкування, на засадах широкої децентралізації цього порядкування — з формального боку, і на засадах організації зрівняльного користування нею—з боку реального "*, — писала "Революционная Россия". Важливе місце при цьому відводилося *"демократично організованим общинам і вищим об'єднанням общин "* (волосному, земському і обласному союзам). Широка децентралізація у справі зрівняльного користування земель розглядалася есерами як *"необхідна передумова соціалізації землі"*¹⁶. Разом з тим, практичні кроки по соціалізації залежали від конкретних обставин. Розподіл прав на землю між різними колективностями (державою, самоправною областю, міським муніципалітетом, сільською комуною, демократично організованою кооперацією чи товариством) при демократичному ладі міг передаватися центральній державній владі; при інших обставинах — в інтересах *"трудового, робочого народу"* зосереджуватися в руках сільської общини¹⁷. Децентралізація соціалізованих земель в Росії, коли до влади прийде ліберальна буржуазія, мала служити знаряддям боротьби з її непослідовністю і поміркованістю.

Ліквідація власності поміщиків на землю вирішувалася есерами радикально — через конфіскацію. Складніше було з селянськими надільними і купленими землями. Незважаючи на те, що селяни нібито дивилися на землю як *"нічию", "божу"* і т.п., лунали голоси за викуп цих земель. Однак в остаточному тексті програми було затверджено положення, що всі

соціалізовані землі поступають в завідування центральних та місцевих органів самоуправління¹⁸.

Чи ліквідовувалася разом з соціалізацією землі експлуатація найманої праці в сільському господарстві? Вимога соціалізації землі стояла у програмі-мінімум і мала проводитися ще до того, як здійсниться соціалізація фабрик, заводів, залізниць, банків і т.п. (ці заходи передбачались у програмі-максимум). Соціалізацію земель, передачу їх у суспільну власність, неонародники розглядали як зміну форми власності і не ототожнювали з соціалізмом, який розуміли як *"спосіб планої організації всього виробництва суспільством і для суспільства"*¹⁹ і його побудову відносили до максимальних цілей. Тому аграрна програма, передбачаючи соціалізацію земель, не забороняла найманої праці і не означала ліквідації капіталізму. *"Соціалізація землі ще не усуває експлуатації селян грошовим, кредитно-лихварським, торговим капіталом, несправедливою-системою податків і т.п."*²⁰, зазначалося у теоретичному органі ПСР. На I з'їзді партії більшість делегатів висловилося за заборону найманої праці²¹.

Передбачався зрівняльний розподіл земель. Для цього були визначені максимальна і мінімальна норми наділення для кожної общини. *"Поглинання всієї робочої сили дорослого населення — така природна максимальна межа землекористування; задоволення в нормальних гігієнічних розмірах споживання — така мінімальна норма"*²². Норми не були величиною постійною — вони змінювалися залежно від інтенсивності або екстенсивності господарства. Стежити за нормами мали органи місцевого самоврядування (община, дрібна чи велика земська одиниці)²³.

Соціалізація землі, на думку соціалістів-революціонерів, була лише першим заходом у політиці партії на селі, за яким мали проводитись інші. *"Ми нітрохи не ідеалізуємо соціалізації землі. Ми вважаємо такі земельні порядки природнім базисом для дальшої агітації серед селян, одним з лозунгів якої є розвиток общинного господарства, розповсюдження кооперативних засад,*

послідовний перехід до колективного обробітку полів з розподілом продукту"²⁴.

Соціал-демократи вимагали ліквідації феодальних пережитків на селі і, зокрема, общини, розчищення шляху для розвитку капіталізму в сільському господарстві. Есери, як раніше і народники, бачили в общині та її традиціях важливу передумову соціалістичної політики на селі. *"Існування в Росії общинного землеволодіння і широке розповсюдження общинних традицій і поглядів серед селянства роблять ще більш практичним для нас саме цей тип соціалістичної аграрної політики"*, — писалося у теоретичному органі ЦК ПСР.

Важливим доповненням до поглядів на общину і общинне землеволодіння була концепція розвитку сільськогосподарської кооперації. *"Вимоги в цьому дусі, — у розумінні есерів, — складають природне логічне доповнення до земельно-соціалізаторських вимог"*²⁵. Вже тоді кооперація мала стати засобом залучення селянства до соціалістичного руху. "Революционная Россия" наводила факти, як у Західній Європі соціал-демократи саме через кооперативи проникали у село. Вимога розвитку сільськогосподарської кооперації займала важливе місце в аграрних програмах західноєвропейських соціалістичних партій. Лідери цих партій — Е.Вандервельде, К.Каутський, Е.Феррі визнавали прогресивне значення кооперації і нерідко самі очолювали кооперативний рух.

"Революционная Россия" називала Феррі *"італійським Левитським"*. Як зазначав орган ЦК ПСР, кооперація повинна була відіграти об'єднуючу роль для селянства. За її допомогою есери хотіли зблизити селянство з пролетаріатом. "Революционная Россия" критикувала погляди більшовиків, які вважали, що кооперація не сприяє класовій боротьбі, а лише зміцнює сільську буржуазію. *"Крім об'єднуючої ролі кооперацій, сама боротьба в межах сільської общини, за розширення її прав і її фактична діяльність по обкладанню і конфіскації поземельної ренти крупних власників, по експропріації у власність общини земель поміщиків і куркулів здатна більш,*

ніж: будь-що інше, роздмухати і загострити класову боротьбу трудового селянства проти його експлуататорів, зблизити його з сільським і міським пролетаріатом, сприяти захопленню його ідеями соціалізму"²⁶.

Після перемоги революції есери передбачали можливість поступових реформістських перетворень. В своїх програмних установах вони спиралися, як вже зазначалося, на праці західноєвропейських соціал-демократів, в яких обстоювалася ідея востання капіталізму в соціалізм²⁷. Общині та сільськогосподарській кооперації у цьому процесі відводилася роль тих засобів, які будуть підривати капіталізм і створювати осередки майбутнього соціалістичного суспільства. *"Кооперативний рух, керований і натхнений соціалістичною партією, — писав В.М.Чернов, — дійсно здатний служити інтересам визвольної боротьби робочого класу, який вносить в цей рух свіжий ідейний струмінь і виступає проти всяких спроб заразити його буржуазним духом індивідуалізму і гендлярства*"²⁸.

З загальнополітичними поглядами і аграрною програмою партії есерів була тісно пов'язана концепція політичних організацій селянства. Вона характеризувалася революційним радикалізмом, який переростав в екстремізм. Після перемоги революції політичні організації селян мали стати важелем, що посував би вперед соціальні реформи, які здійснює ліберальна буржуазія. Есери розуміли важливість справи політичної організації селянства. Вони продовжували розпочату народниками діяльність. У 1898 р., за участю майбутнього лідера ПСР В.Чернова, у Тамбовській губернії утворилося *"братство для захисту народних прав"*, яке мало свій статут. Братство розповсюджувало серед селян *"Лист до всього російського селянства"* із закликом до організації таємних братств. Проводилися селянські з'їзди²⁹. Ще до утворення партії есерів, у Поволжі по селах утворювалися *"невеликі, але надійні гуртки"* з хліборобів, які вели агітаційну роботу³⁰. Проте до масових виступів селянства давалася ознака певна невіра в його революційні можливості.

З розвитком масового селянського руху есери поставили питання про

злиття роботи в селянстві з партійною організацією. *"Тепер же настав час розширити рух, вивести його на широку дорогу масової агітації, — писалося в екстреному номері "Революционной России". — Раніше робота велась ізольованими гуртками — тепер наші селянські пропагандисти і передові селянські гуртки утворили "Селянський Союз Партії соціалістів-революціонерів"* (далі — СС ПСР —Авт.), який виступив з двома обширними відозвами-маніфестами: до революційної інтелігенції і до селян³¹. Основним завданням СС ПСР була організація трудящого селянства, його згуртування для революційної боротьби.

В одній з відозв Селянського союзу критично оцінювалися досягнення партроботи серед хліборобів, заявлялося, що партія спрямовує зусилля *"на чисто трудові верстви селянства"*. Говорячи про передумови утворення партійних селянських організацій, відозва зазначала, що *"в багатьох випадках (і в переселенні на нові землі, і в перерозподілах общинних земель, і в купівлі та оренді землі, і т. п., особливо ж в легальній і нелегальній боротьбі з поміщиками, куркулями і місцевим начальством) ми бачимо селянство діючим не поодиноці, а організованими, часто тісно згрунтованими групами. З ростом культури, швидко росте і ще швидше буде рости і це об'єднання селянства. Буде привчати його і в думці, і в ділі до начала колективного, соціального"*. Регулювання життя хліборобів на основі звичаєвого права (за винятком окремих сторін, які вирішуються законом) через виборні суди. Вирішення сільським сходом багатьох найважливіших справ життя селян (земельних, оподаткування тощо) *"ніби навмисне придумано для того, — зазначалося в газеті — щоб... вправляти політичні інстинкти та навички суспільної боротьби і тісно згуртовувати селянську громаду"*³².

В умовах розпорошення селянських революційних сил, відірваності землеробів від міських робітників і їх упередженого ставлення до революційної інтелігенції, неонародники поставили завдання негайної організації *"робочих мас"*. *"Повинні ми поспішати зробити все, що від нас залежить, — зазначалось у відозві СС ПСР "до працівників революційного*

соціалізму в Росії", — щоб якомога більше об'єднати, організувати і спрямувати це могутнє зусилля, щоб усім своїм натиском навалилось воно на самодержавство... " ³³.

Розглядаючи питання про співвідношення стихійності та організованості у революційному русі, есери виступали прихильниками організованої боротьби. Тому у своїй тактиці вони підтримували ті форми боротьби селян, які, на їх думку, сприяють організації. *"У всій нашій партійній тактиці в селі, де особливо багато елементів, захоплених гострим невдоволенням, але не пройнятих ще в достатній мірі революційною свідомістю, ми віддавали перевагу, ми посилено рекомендували такі засоби боротьби, як масові страйки батраків і орендаторів, бойкот селянами поміщиків і властей, змова для відмови від сплати податків і дані, — читаємо у теоретичному органі ЦК ПСР. — Всі ці засоби мають між собою те спільне, що по самій суті своїй штовхають селян до організації, містять сильний стимул до об'єднання, до стягання сил в широкі союзи, і вже на цьому ґрунті стягування свідомих сил розвивають пристосовану до масових рухів і нерозривно пов'язану з ними бойову тактику "* ³⁴.

Виходячи з таких засад, есери відкидали аграрний терор, що не сприяв організації хліборобів. Акти аграрного терору вони розглядали як найпопулярніші, розповсюджені і, одночасно, найбільш примітивні форми й види терору, які відповідають *"примітивній стадії руху"* і розповсюджені в тих місцях, *"де абсолютно або майже відсутня революційна організація і пропаганда, де селяни в масі покірні владі... "* Такі форми боротьби не вимагали особливої підготовки і організації. *"Самобутній селянський аграрний терор, ... — писала у 1905 році "Революционная Россия", — сьогодні заперечується більшістю партійних працівників. Не розмінювати партійну тактику, пристосовуючись до найбільш примітивних способів стихійного, розрізненого самозахисту ще неорганізованого селянства, а зосереджувати увагу на більш широким, крупним і дійсним засобах боротьби: уникати роздрібнення руху, піднімати селян до більш великих і організованих*

конфліктів зорганізованими силами всього існуючого економічного і політичного порядку — такий загальний лозунг ".

Однак виступаючи проти аграрного терору, соціалісти-революціонери підтримували політичний терор проти самодержавства і його представників, які поставлені *"охороняти порядок". "Наші сільські сили, — писалося у цитованій вже статті, — ведучи масову агітацію, починаючи здійснювати свій "план кампанії", повинні бути готові зустрітися з натиском, нашестям на села властей, стражників, шпигунів, жандармерії, поліції, решті козаків і навіть війська. Організувати, поскільки можливо, відсіч цьому нашестю, тероризуючи його керівників — ось пряме і необхідне завдання наших сільських організацій. Практика цієї відсічі і буде першою школою бойового виховання села для загального повстання, бойової підготовки селян до повстання. Ця тактика повинна розвиватися, терор одиничний переходити в терор масовий"³⁵. В здійсненні політичного терору, "розправи народу з його ворогами ", есери вбачали зразки народної мужності, які "повинні служити прикладом для решти населення"³⁶.*

Які ж завдання ставилися есерами перед партійними селянськими організаціями та їх членами? Найперше—селянські революційні братства зобов'язувалися: добиватися впливу в мирських справах, проводити людей на виборні громадські посади, згуртовувати селян в культурно-просвітніх та інших справах, у відстоюванні своїх інтересів. Одним з основних напрямків визначалася боротьба за покращення економічного становища *"трудового селянства"*. При цьому рекомендувалися такі форми виступів як *"страйки землеробських робітників для підвищення плати і покращення умов праці, страйки орендаторів для полегшення умов оренди, зменшення орендної плати, бойкот проти різних утисків куркуля чи поміщика"*. Члени братств повинні були ув'язувати економічну боротьбу з критикою існуючого суспільного ладу, згуртовувати селян у масові рухи, *"які легко буде спрямувати на політичну революційну боротьбу"*³⁷.

Коли таємні селянські організації зміцніють і отримають співчуття і під-

тримку селянства, тоді, на думку есерів, могли *"початися відкриті масові і чисто політичні дії"*. Це — масові маніфестації, колективні, присуди сільських і волосних сходів під гаслами "Землі і волі". Серед вимог будуть: рівність прав селян з іншими верствами населення, воля совісті, усного і друкованого слова, громадських зібрань, скликання Земського собору з виборних від усього населення для встановлення постійного народного самоуправління, реформи фінансів, земельної реформи для переходу землі в користування трудящих. Свої домагання селянські організації мали підтримати відмовою від сплати податків і виконання рекрутської повинності³⁸.

Поряд з мирними формами боротьби передбачалась можливість використання насильницьких, збройних методів. Це вже згадуваний політичний терор. Крім того, для підготовки збройного повстання, селянам пропонувалось організувати *"комітети, братства, дружини і союзи з тих, кому дорогі свобода і гарне справедливе життя"*. Братства і дружини різних повітів, губерній повинні узгоджувати свою діяльність, зв'язуватися з міськими робітничими і революційними комітетами. Есери наголошували на необхідності якісного підбору членів дружин. Коли будуть створені братства і дружини, тоді почнеться робота в ширину — залучення *"на свій бік цілих громад"*. Далі слід *"поладити з солдатами і козаками, яких начальство пошле по селах"*. Повстання пропонувалося почати у селах *"щоб примусити уряд вивести війська зміст і, тим самим, дати можливість міським робітникам і революціонерам напасти на уряд"*. Есери давали детальні рекомендації, як організувати повстання. Для повстання необхідна ретельна підготовка. Але відразу ж після свого утворення *"дружини повинні прагнути до наступного: 1) пробудити в масах усвідомлення своєї сили; 2) зробити небезпечним і навіть неможливим як перебування по селах начальства (земських, урядників, стражників) так і появу в селах губернаторів, жандармських полковників і т. д.; 3) прагнути до захоплення приватновласницьких земель і поряд з цим робити неможливим ведення поміщицького господарства"*³⁹.

Концепція організації селянства, розроблена есерами напередодні і в час першої російської революції, у 1905-1907 рр. знайшла підтримку місцевих партійних організацій. З'явилися статuti селянського братства, селянської міліції, селянського союзу ПСР, вироблені губернськими та обласними органами⁴". Теоретичні побудови почали переходити у площину практичної діяльності.

Таким чином, газета "Революционная Россия" відіграла особливу роль у розробці аграрної програми ПСР. Вона орієнтувала селянство на революційне вирішення земельного питання. Складовою частиною програми була концепція політичної організації селянства, що визначало форми і методи його боротьби за "землю і волю". У теоретичному органі есерів з'ясовувались також основи соціалістичної політики після перемоги демократичної революції. Важлива роль у ній відводилась общині та кооперації.

ПРИМІТКИ:

1. Поняття "неонародники" охоплює кілька партій і груп - соціалісти-революціонери, народні соціалісти, трудовики тощо. В статті будемо використовувати його як синонім до поняття "Партія соціалістів-революціонерів".

2. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.:РОССПЭН, 1996. – С.504-505

3. Гусев К.В., Ерицян Х.Я. От соглашательства к контрреволюции. – М., 1968; Гусев К. В. Партия эсеров. От мелкобуржуазного революционизма к контрреволюции. – М., 1979; Леванов Б.В. Из истории борьбы большевистской партии против эсеров. 1903-1917.-Л., 1978 та ін.

4. Гинее В. Н. Аграрный вопрос и мелкобуржуазные партии в России в 1917 г. – Л., 1977; Його ж. Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества. 1902-1914 гг. – Л., 1983; Саушкин Н.М. Критика В.И.Лениным аграрной программы и тактики эсеров. – М., 1971; Хорос В.Г. Народническая идеология и марксизм. – М., 1972.

5. *Гинее В.Н.* Аграрный вопрос. – С.24 – 25.
6. Революционная Россия. – 1902. – №12. – С.5; 1903. – №34. – С.5.
7. Там само. – 1902. – №8. – С.7, 3.
8. Там само. – 1904. – №47. – С.7.
9. Там само. – 1902. – № 8. – С.4, 3.
10. Там само. – 1905. – № 56. – С.5, 6.
11. Там само. – 1902. – № 9. – С.5.
12. Там само. – 1905. – № 15. – С.7.
13. Там само. – 1902. – №8. – С.3.
14. Протоколы первого съезда партии социалистов-революционеров. – С.360-361.
15. *Гинее В.Н.* Аграрный вопрос. – С.33-34.
16. Революционная Россия. – 1905. – №75. -С.4.
17. Там само. – 1903. – № 15. – С.5.
18. Протоколы ... – С.363.
19. Революционная Россия. – 1904. – № 42. – С.3.
20. Там само. – 1905. – №75. – С.4-5.
21. *Гинее В. Н.* Аграрный вопрос. – С. 41 -42.
22. Революционная Россия. – 1905. – №75. – С.4.
23. Протоколы ... – С.363.
24. Революционная Россия. – 1905. – № 75. – С.5.
25. Там само. – 1903. – № 17. – С.8.
26. Там само. – 1903. – № 15. – С.8.
27. *Гинее В.Н.* Аграрный вопрос. – С.49.
28. Революционная Россия. – 1903. – № 15. – С.8.
29. *Колесниченко ДА.* Виктор Михайлович Чернов//Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М., 1991. – С. 299-300.
30. Революционная Россия. – 1905 – №67. – Сб.
31. Там само. – 1902. – №8. – С.2,
32. Там само. – С.7-9.

33. Там само. – С.9.
34. Там само. – 1905. – № 67. – С.2-3.
35. Там само.
36. Там само. – 1905. – №71. – С.6.
37. Там само. – 1902. – № 8. – С. 13.
38. Там само. – С. 13-14.
39. *Хилков Д.* О свободе и о том, как она добывается. – (Б. м. и г. изд.). – С.30-46.
40. Державний архів Російської Федерації. – Ф.102ДПОВ. – 1907. – Оп.237. – Спр. 11. – Т.2. – Арк. 3-4 зв., 5, 6, 7-203 зв.; Ф.1741. – Оп.1. – Спр. 164451; ЦДА України. – Ф.275. – Оп. I. – Спр. 1119. – Арк, 53-55 зв. та ін.